

ÉLENJÁRÓ MIGRÁNSOK – A ZSIDÓ SIKER RÉGI MAGYARÁZATAI (IV)

A TÖRPE ÉS KÖZVETÍTŐ KISEBBSÉGEK GAZDASÁGTANA

ÍRTA: [BOLGÁR DÁNIEL](#) – 2021.06.27.

A két elmélet lényege

A zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségek társadalmi magyarázatai rendre abból indulnak ki, hogy az egyenlőtlenségek azért alakultak ki, mert valamilyen történelmi feltételek mellett megszületett egy csakis a zsidókra jellemző, sajátos szellemiség. A következő magyarázattípus nem feltételez ilyesmit. Hívei úgy látják, hogy sok más nép története alakult olyasféléképp, mint a zsidóké, mert hasonlóak voltak a körülményeik. Ezen elméletek szerint azt, hogy a zsidók lehagyták a velük élő nem zsidókat, az alapozta meg, hogy korábban nem velük éltek, vagyis migránsok voltak.

Az egyik álláspont szerint abban az esetben képes javítani egy nép fiainak helyzetén a javakért folytatott küzdelemben az, hogy bevándorlók, ha ott, ahová bevándoroltak, sokkal kevesebben vannak másoknál (*törpe kisebbségek gazdaságtana*). Ebben az esetben ugyanis a jövevényeknek az újonnan felfejlődő szektorokban lesz esélyük megélhetést találniuk, és ezekben a foglalkozásokban növekszik a jövedelem gyorsan.

A másik felfogás szerint ahhoz, hogy a bevándorlók megelőzzék a befogadóikat, még arra is szükség van, hogy honvagy feszítse a keblüket, azaz visszakívánkozzanak oda, ahonnan jöttek (*közvetítő kisebbségek elmélete*). Ebben az esetben ugyanis annak érdekében, hogy majd kiélvezhessék az életet ott, ahová visszavágnak, le fognak mondani a tivornyázásról emitt, ahol valójában élnek, és ez jót tesz az üzletmenetnek.

Az elméletek előzményei

Az az elgondolás, hogy sok szétszórásban, kisebbségben, elnyomatásban élő, ugyanakkor az üzleti életben jeleskedő nép sorsa feltűnően hasonlóan alakul a zsidókéhoz, elég régi. Németországban a 19. század utolsó évtizedeiben közhelynek számított, hogy az Oszmán Birodalomban az örmények a zsidók megfelelői, és ezért a Kelet zsidóinak is nevezték őket.^[1] 1898-ban egy Sziámban magas tisztséget vállaló brit bányamérnök, Herbert Warington Smyth a thaiak között élő kínaiakat Sziám zsidóinak hívta. Majd 1914-ben a thai uralkodó, Vadzsiravudh, azaz VI. Ráma írt egy cikket álnéven *Kelet zsidói* címmel az országában élő kínaiakról.^[2]

A társadalomtudományok is régen felfedezték maguknak a zsidók sorsának párhuzamosságát más népekével. Wilhelm Roscher, a nemzetgazdaságtan történelmi iskolájának alapítóatyja 1875-ben megjelent tanulmányában azt a történetet mesélte el, hogy a Római Birodalom bukása után Európa népeinek gazdasági gyámolítását a magasabb kultúrnívón álló zsidók vállalták magukra, ők lettek az árukereskedelem

kizárólagos őrői. Lassanként azonban a latin és germán népek megérték a feladatra, kialakult bennük a „kereskedelmi féltékenység”,^[3] és a keresztes hadjáratok idején barbár módon leszámoltak zsidó vetélytársaikkal. Roscher erről az eseménysorról azt gondolta, hogy egy történeti törvényszerűsége világít rá, és rögtön sorolni kezdte a példákat arra, hogy egy nép a műveltebb idegenekre bízta a kereskedelem intézését, majd, amikor eljött az idő, megszabadul tőlük. A zsidók mellé kerültek így más kalmárnépek mellett az örmények vagy a délkelet-ázsiai kínaiak is.^[4]

1900-ban Georg Simmel *A pénz filozófiája* című művében azt fejtegette, hogy a társadalom elnyomott, megvetett, beszorított csoportjai különösen vonzódnak a pénzzel való foglalatossághoz, mivel ettől a tevékenységtől a legnehezebb bárkit elzárni, és a pénzzel az, aminek segítségével még az ilyen csoportok tagjainak is módjuk nyílik vágyaik beteljesítésére. Simmel megfigyelése szerint ez jellemzi a rabszolgákat, az örményeket, a hispániai mórokat, a párszokat, a dél-indiai csettiket, a hugenottákat és a kvékereket, de a klasszikus példa a zsidóké.^[5]

Magyarországon 1917-ben a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem földrajzprofesszora, Czirbusz Géza hangoztatta az örmények, a zsidók és az idegenbe szakadt kínaiak hasonlóságát.^[6]

A törpe kisebbségek gazdaságtana

A hasonló sorsú kisebbségek csokorba szedéséből a sikerük, pontosabban a gyorsabb gyarapodásuk magyarázata 1960-ban kezdett kiformalódni. A később Nobel-éremmel kitüntetett közgazdász, Simon Kuznets a teóriáját – hadd fordítsam így – a törpe minoritások gazdaságtanának (*economics of small minorities*) nevezte el. Az elmélet logikáját a zsidók példáján mutatta be, de érvényesnek tartotta a délkelet-ázsiai kínaiakra, az afrikai indiaiakra, továbbá a brazíliai olaszokra is.

Kuznets felfogása az volt, hogy ha egy gazdaság bővül és többé-kevésbé gazdasági szabadság van, azaz a kisebbségben lévőkre nem vonatkoznak súlyos korlátozások, akkor a kisebbség elindul a megtollasodás útján, ha ez a kisebbség törpe, állandósult és új keletű. Törpének Kuznets azokat a kisebbségeket hívta, amelyek nem teszik ki egy tizedét sem egy adott ország népességének. Állandósult az a törpe kisebbség, amelynek nincs reménye arra, hogy többségbe kerüljön, vagy legalább megszűnjön törpének lenni. Új keletűnek az olyan kisebbségeket nevezte a szerző, amelynek tagjai jövevények. Az újszülöttség nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kisebbség frissen bevándoroltakból áll, hanem csak annyit tesz, hogy a kisebbséghez tartozók bevándorlása azután történt, hogy a többség benépesítette a célországot, és ennélfogva az újonnan érkezők már kialakult gazdasági érdekekbe ütköztek.

Ez a „személyleírás” a zsidóságra illik. Első ránézésre azonban egyik feltétel sem tűnik olyasminek, ami a zsidókat menthetetlenül sikerre ítélné. Épp ellenkezőleg. Hogyan

képes Kuznets szerint mégis megtönni a zsidók erszényét az a körülmény, hogy a zsidóság csekély létszámú, az is marad, és későn jövő?

Nos, az elhelyezkedési lehetőségek ilyen körülmények között korlátozottak lesznek – érvel Kuznets. Az ugyanis nem lehetséges, hogy a bevándorlók ott, ahová megérkeztek, létrehozzanak egy saját, különálló gazdasági rendszert, amelynek bonyolult munkamegosztásában minden feladatot a bevándoroltakra osztanak, mivel túl kevesen vannak ahhoz, hogy ezt megvalósíthassák. Ennek következtében kénytelenek lesznek abban a gazdaságban megkeresni a kenyérrevalót, amelyet érkezési helyükön már készen találtak. Abban azonban nemigen lesz másra lehetőségük, mint hogy olyan foglalkozási ágakban helyezkedjenek el, amelyek nem telítettek, ahol vannak üres álláshelyek. Ilyenek legnagyobb eséllyel azokban az ágazatokban lesznek, amelyek a legújabbak. Ennek két következménye lesz. Az egyik az, hogy a zsidók tömörülni fognak bizonyos foglalkozásokban, ami amúgy is az ingyükre van, hiszen fenyegetett helyzetük miatt igénylik az összetartást, ragaszkodnak egymáshoz. A másik következmény az lesz, hogy a zsidóknak megszalad, mert értelemszerűen az újonnan keletkezett ágazatok növekednek a leggyorsabban, ennél fogva a jövedelmek növekedési üteme is itt lesz a legnagyobb. Azonban csak átmeneti jelenség, hogy a zsidók a gyorsítósvába kerülnek. Ahogy telik az idő, változik a gazdaság, az egykor virágzó ágazatok lehanyatlanak, újak csillaga ragyog fel, a zsidók pedig jövedelmi helyzetük tekintetében belesimulnak környezetükbe.^[7]

Kuznets elmélete csábító. A baj az vele, hogy nem működik. A törpe, állandósult és új keletű kisebbségekkel rendszerint épp az ellenkezője történik annak, mint amit Kuznets a zsidók példáján leírt: megérkeznek új állomáshelyükre kis számban, körülnéznek, hol találnak olyan álláshelyeket, amiket még betölthetnének, és meg is találják, csakhogy nem a legújabban keletkezett foglalkozásokat választják, amelyek üzéséhez a helyiek még nem értenek, hanem azokat, amelyek a helyiek kényes ízlésének már nem felelnek meg. Magyarán olyan munkát találnak, ami az őslakosoknak már bűdös. Például a Magyarországra érkező beás cigányok a fáradságos és rosszul fizető teknővájásba fogtak.^[8] A hidegháborús időszakban a jugoszláv gasztarbajterek Bécsben nehéz fizikai munkát vállaltak, ami jól jövedelmezett ahhoz képest, amennyit odahaza kerestek a honfitársaik, de rosszul ahhoz képest, amennyi osztrák szomszédjaik jövedelme volt.^[9] Legújabban pedig ugyan Magyarországról sok orvos kivándorolt, de mintha azt sejtetnék az adatok, jellemzőbb az Egyesült Királyságig meg sem álló magyarokra, hogy mosogatói állásokra jelentkeznek.^[10] Ezek a törpe, állandósult és új keletű kisebbségek a legjobban fizető munkák helyett a legrosszabbul fizetőket voltak kénytelenek elvállalni, aminek következtében nem egyre javult a jövedelmi helyzetük a többséghez képest, hanem inkább romlott.

Nincs olyan szabályszerűség tehát, hogy a kisszámú, állandósult és újsütetű kisebbségek (átmenetileg) prosperálnak. Az, amit Kuznets a törpe minoritások gazdaságtanának nevezett el, úgy látszik, érvényes leírást ad ökonómiai szempontból arról, ami a zsidókkal történt, de nem magyarázat rá. Nem érdemes tehát azzal számolniuk a migránsoknak, hogy csakis a tejjel-mézzel folyó Kánaánba tudhatnak megérkezni, ha elég kevesen vannak. És mindez Kuznets számára is világos volt, ugyanis azt írta, még egy tényezőtől

függ, hogy fog viselkedni egy törpe bevándorló kisebbség, amikor új hazájában megpróbálja kitalálni, hogyan biztosítsa a megélhetését. Ezt a tényezőt örökségnek nevezte el.^[11] Az örökség a kisebbség múltját, kultúráját takarja, szóval mindazt jelöli, amit magával hozott, ami egy népet jellemez azon kívül, hogy egy törpe minoritás. Az örökség végső soron annak az ismeretlennek az álneve, ami eldönti, hogy boldogul-e a kisszámú kisebbség vagy vért kell izzadnia a betevőért is.

A közvetítő kisebbségek elmélete

A közvetítő kisebbségek 1973-ban Edna Bonacich által megfogalmazott elmélete (*middleman minority theory*) éppen ennek az ismeretlennek a megnevezésére tesz kísérletet.^[12] Bonacich arra figyelt fel, hogy azoknak a bevándorló kisebbségeknek, amelyeknek összejön az érvényesülés, vagyis középosztályi jellegűek, jobbra a gazdasági funkciójuk is köztes: közvetítenek termelő és fogyasztó, bérlő és bérbeadó, munkáltató és munkavállaló között. E típus iskolapéldájának Bonacich a zsidókat tartotta.^[13]

Mi dönti el, hogy egy népcsoportnak sikerül-e a közvetítő kisebbség rangjára emelkednie? Bonacich válasza az, hogy van egy sajátos gondolkodásmód, amely ugyan nem elégséges ehhez, de feltétlenül szükséges: a *sojourner*-szellemiség.^[14] A *sojourner* magyarrá körülményesen átmeneti tartózkodónak, valahol időzőnek, ideiglenes lakosnak, átutazónak fordítható. Migránsok esetében talán vendégmunkás-mentalitásnak lenne legcélszerűbb elnevezni ezt a hozzáállást, amelynek lényege, hogy az ilyennel bírók úgy kalkulálnak, mint akik csak ideig-óráig tartózkodnak ott, ahová bevándoroltak. Lehet, hogy igazából sosem térnek vissza az anyaországba, de folyton azt tervezgetik, hogy igen. Honvágyuk irányítja viselkedésüket: nem úgy cselekszenek tartózkodási helyükön, hogy a lehető legjobban érezzék magukat, hanem úgy, hogy majd a lehető legjobb legyen a közérzetük akkor, amikor hazatértek. Nem a jelenben, hanem a jövőnek élnek.

A vendégmunkás gondolkodásmód sok mindent meghatároz. Először is a hazatérési szándékkal bíró bevándorlók kulturálisan izolálódnak a fogadóországban, elkülönítik magukat a többségtől, mivel nincsenek velük hosszabb távú terveik. Nem házasodnak, nem barátkoznak kifelé, nem politizálnak, egymással tartják szinte kizárólag a kapcsolatot, befelé pedig erősen szolidárisak.

Másodszor a bevándorló óhazába vágyódása kijelöli azt a szerepet is, amit a tartózkodási helye gazdaságában elfoglal. Neki ugyanis nem elég arra törekednie, amire mindenki más hajt, vagyis hogy jól megszédje magát. Neki arra is gondolnia kell, hogy amit összekapart, azt magával is tudja vinni. Hazaszállítani a megszerzett vagyont akkor a legkönnyebb, ha az likvid: nem ingatlanban vagy hatalmas gépekben áll, hanem pénzben képződik vagy könnyen pénzzé tehető. Ezt olyan üzletbe fogva lehet megvalósítani, amely kevésbé tőkeigényes, vagyis aránylag kicsiny beruházást tesz szükségessé. Ilyenek a közvetítő funkciójú foglalkozások, mint a kereskedő, a bankár, a munkaközvetítő, a bérbeszedő vagy az ügynök. De olyan, igazából már nem közvetítő jellegűek is, mint a borbély, a

kocsmáros, a szabó, a suszter, az ékszerész vagy az ügyvéd, az orvos. Ezekben tömörülnek a hazakészülő bevándorlók, akik tipikusan családi kivállalkozásokat hoznak létre.^[15]

Végül az, hogy a bevándorlók szíve hazahúz, ahhoz is hozzásegíti őket, hogy vállalkozásaik megállják a helyüket a versenyben. Hogyan képes ilyesmire a honvág? Mivel a vendégmunkás gondolkozású bevándorlók azért élnek a befogadó országban, hogy később ne kelljen ott élniük, mindent a hazatérésük utáni boldogságuk céljának rendelnek alá. Az otthoni eszem-izsom reménye arra sarkallja őket, hogy a befogadó országban önsanyargassanak. Ahogy Bonacich írja: „*azért vannak ott, hogy pénzt keressenek, nem azért, hogy pénzt költsenek*”.^[16] Fogyasztásukat visszafogják és takarékoskodnak. A termelési költségeket leszorítják: hozzájuk lojális, akár fizetésre igényt sem tartó rokonokat alkalmaznak, munkaidejüket meghosszabbítják. Haza vágyódásuk tehát aszkézishez vezet, ez pedig versenyelőnybe hozza őket ott, ahonnan elkíváncsoznak. A közvetítő kisebbség meggazdagodik.^[17]

Irgyelni azonban nemcsak azért nincs ok a közvetítő kisebbségeket, mert az üzleti siker a jóléti életforma nélkül lesz az osztályrészük. Bonacich szerint drágán meg kell fizetniük a nyereségükért. Mivel ők vannak közvetítő helyzetben a gazdaságban, mindenki velük szemben ellenérdekelt, mindenki rájuk haragszik. Ellenségességgel, törvényi diszkriminációval, elűzéssel vagy akár népirtással kell szembenézniük.^[18]

Bonacich teóriája kétségtelenül tetszetős, de több ponton kritizálták.^[19] A legsúlyosabb probléma a szempontunkból az, hogy épp a zsidók érvényesülését bajos magyarázni vele: a zsidóság, a közvetítő kisebbség iskolapéldája, úgy vált sikeressé, hogy a jelek szerint nem volt vendégmunkás szemléletű, vagyis az Izraelbe vándorlás megindulása előtt nem sok befolyást gyakorolt az üzleti gyakorlatára az a mondás a széder estén és jom kippurkor, hogy „*Jövőre Jeruzsálemben*”.^[20] Az amerikai zsidóság esetében többen érveltek már emellett.^[21] Hogy Magyarországon sem lehetett másképp, azt megmutatja, ha arra gondolunk, mit kezdtek a zsidók a spórolt pénzüikkel: egy jelentős részét gyermekeik oktatására fordították. A tudásszerzés igen jó befektetés hírében áll például azon az alapon, hogy amíg nem akad olyasvalaki, aki nem riad vissza attól, hogy elválassza a fejünket a nyakunktól, addig senki sem veheti el tőlünk, amit megtanultunk, a tudást bárhová magunkkal vihetjük. Az iskolába járásnak azonban talán indokolatlanul jó a reklámja, hiszen sokfajta tudást lehetetlen magunkkal vinni: elég kicsit arrébb költöznünk és némelyik már nem ér fabatkát sem.^[22] Nos, a magyarországi zsidók az efféle, csakis Magyarországon értékes oktatási javakból rengeteget halmoztak fel: nemzeti nyelven, magyarul tanították utódjaikat, akik nagyrészt nemzeti műveltséget szereztek az iskolapadban, a magyar történelemben, irodalomban és földrajzban szereztek jártasságot. A zsidók a bárhol, bármire felhasználható pénzüket olyan javakra költötték el, amelyek máshol nem voltak hasznosíthatók. Ez az a fajta befektetés, amire egy átmeneti itt tartózkodót képtelenség rábeszélni. A zsidók viszont láthatólag jó boltnak gondolták. Vagyis Magyarországra nem vendégmunkásszemmel nézték, hanem hosszú távra rendezkedtek be itt, és sikereiket nem annak köszönhatték, hogy alig várták a távozás pillanatát.

A régi magyarázatok közös hiányosságai

A zsidó siker eddig forgalomban lévő magyarázatainak nemcsak sajátos, hanem közös problémáik is vannak. Először is, a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségek régi magyarázatai úgy veszik, megnyugtatóan tisztázták, mi alapozta meg a zsidó sikertörténetet. Pedig az elméletek nincsenek empirikus vizsgálatokkal alátámasztva, a legjobb esetben is csak elgondolhatóak, nem pedig igazoltak.

Másodszor, az egyenlőtlenségek valójában nem olyan szerkezetűek voltak, mint amilyenre az elméletek kiötlői magyarázatot kerestek. Nem az történt ugyanis, hogy a zsidók minden versengésben előnyös helyzetbe kerültek, a keresztények pedig mindben hátrányba, hanem bizonyos területeken a zsidók, más területeken viszont a keresztények voltak a nyertesek. Márpedig a zsidó kudarccal egyik bejáratott elmélet sem képes elszámolni.

Harmadszor, a régi elméletek szerzői elhamarkodott döntést hoztak, amikor biztosra vették, hogy a zsidó–nem zsidó egyenlőtlenségekre érdemelvű magyarázatot kell keresni. Az érvényesülés egy társadalomban ugyanis – sajnos – olyasmi, amit nem elég kiérdemelni (sőt erre akár egyáltalán nincs is szükség), hanem amit odaítélnek. Az egyenlőtlenségek sosem közvetlenül teljesítménykülönbségeket fejeznek ki, mert közvetlenül mindig valakinek vagy valakiknek (például az üzletfeleknek, vevőknek, főnököknek, tanároknak, szerkesztőbizottságoknak) a döntésein múlnak. És az a lehetőség nem jutott az elméletalkotók eszébe, hogy a zsidók és nem zsidók produkcióit elbírálók tárgyilagosságát megzavarhatták a zsidókról alkotott sztereotípiák, és így akár az ő fejükben (is) termelődhetek a zsidók hátrányai és előnyei a teljesítmények értékelésekor.^[23]

Felhasznált irodalom

Aldrich, Howard E. – Waldinger, Roger 1990: Ethnicity and Entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, 16. 111–135.

Ayal, Eliezer B. – Chiswick, Barry R. 1983: The Economics of Diaspora Revisited. *Economic Development and Cultural Change*, 31. 4. 861–875.

Avineri, Shlomo 1994: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*. Babarczy Eszter ford. Budapest, Századvég (Századvég Könyvtár. Történelem)

Blalock, Hubert M. 1967: *A Theory of Minority-Group Relations*. New York – London – Sidney, John Wiley & Sons

Bolgár Dániel 2017: Jobban tanuló zsidók vagy részrehajló tanárok?: A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig. *Sic Itur ad Astra*, 66. 411–466.

Bolgár Dániel 2018 Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok?: A zsidó testi kudarc a századfordulás Magyarországon. *Korall*, 19. 74. 179–212.

Bonacich, Edna 1973: A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review*, 38. 5. 583–594.

Chaloentiarana, Thak 2014: Are We Them? Textual and Literary Representations of the Chinese in Twentieth-Century Thailand. *Southeast Asian Studies*, 3. 3. 473–526.

Cherry, Robert 1990: American Jewry and Bonacich's Middleman Minority Theory. *Review of Radical Political Economics*, 22. 2–3. 158–173.

Czirbusz Géza 1917a: *Az ember geográfiája. Az anthropo-geografia II. része.* Budapest, Franklin-társulat

Don, Jehuda 2006a: A zsidóság gazdasági viselkedésének jellemzői Közép-Európában a 20. században. Frojimovics Márk – Horváth Rita ford. In: Uő.: *A magyarországi zsidóság gazdaság és társadalomtörténete a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 51–77.

Don, Jehuda 2006b: Az európai zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. Frojimovics Márk – Horváth Rita ford. In: Uő.: *A magyarországi zsidóság gazdaság és társadalomtörténete a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 78–106.

Hume, David 1994 [1758]: A kereskedelemben való féltékenységről. Takács Péter ford. In: Uő.: *David Hume összes esszéi II.* Budapest, Atlantisz, 91–95.

Ihrig, Stefan 2016: *Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler.* Cambridge – London, Harvard University Press

Ivanović, Vladimir 2013: Die Beschäftigung jugoslawischer Arbeitskräfte in Österreich in den 1960er und 1970er Jahren. *Zeitgeschichte*, 40. 1. 35–48.

Kuznets, Simon 1960: Economic Structure and Life of the Jews. In: Finkelstein, Louis (ed.): *The Jews. Their History, Culture and Religion. Volume II.* New York, Harper & Brothers Publishers, 1597–1666.

Moreh, Christian 2016: Magyar bevándorlók az Egyesült Királyságban. In: Fazekas Károly – Blaskó Zsuzsa (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2015.* Budapest, MTA KRTK KTI, 68–71.

Nagy Pál 2019: *Beás cigányok a Kárpát-medencében. (Historikus metszetek a 18–19. századból.)* Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

Ránki György 1987–1988: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. *Történelmi Szemle*, 29–30. 3. 256–266.

Roscher, Wilhelm 1875: Die Stellung der Juden im Mittelalter, betrachtet vom Standpunkt der allgemeinen Handelspolitik. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 31. 4. 503–526.

Simmel Georg 2004a [1900]: *A pénz filozófiája*. Berényi Gábor ford. Budapest, Osiris (*Sapienta Humana*)

Simmel, Georg 2004b [1908]: Exkurzus az idegenről. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai, 56–60.

Sowell, Thomas 2005: *Black Rednecks and White Liberals*. San Fransisco, Encounter Books

Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna 2012 [1980]: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. Tóth Máté ford. In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 1*. Budapest, ELTE TáTK, 75–88.

Zenner, Walter P. 1980: American Jewry in the Light of Middleman Minority Theories. *Contemporary Jewry*, 5. 1. 1–30.

Zenner, Walter P. 1991: *Minorities in the Middle. A Cross-cultural Analysis*. Albany, SUNY Press (*SUNY Series in Ethnicity and Race in American Life*)

[1] Ihrig 2016: 74–81.

[2] Zenner 1991: 55–56, Chalomentiarana 2014: 477–478.

[3] A Roscher által használt fogalom eredetére lásd Hume 1994.

[4] Roscher 1875, különösen 516–526.

[5] Simmel 2004a: 252–260. Lásd még Simmel 2004b: 57.

[6] Czirbusz 1917: 7–8.

[7] Kuznets 1960, különösen 1597–1604. – A magyarországi zsidó-keresztény egyenlőtlenségek megértésére eddig csupán Jehuda Don (2006a, 2006b) alkalmazta a Kuznets-modellt, illetve Kuznets egyes megfigyeléseit Ránki György (1987–1988: 247).

[8] A beás cigányok vándorlása és foglalkozásválasztása azért bonyolultabb és kevésbé ismert jelenség, mint amit ez a mondat sugall. Lásd Nagy 2019: 38–46.

[9] Ivanović 2013: 41–43.

[10] Moreh 2016: 71.

[11] Kuznets 1960: 1601.

[12] A közvetítő kisebbség fogalmát már Hubert Blalock (1967: 79–84) bevezette.

[13] Bonacich 1973: 583–584, Turner – Bonacich 2012: 75.

[14] Bonacich 1973: 584–585.

[15] Bonacich 1973: 585–586.

[16] Bonacich 1973: 585.

[17] Bonacich 1973: 586–587. – Az elméletet abban az állapotban törekedtem bemutatni, ahogy Edna Bonacich először megfogalmazta. Később a teória módosult. 1980-ban Bonacich és szerzőtársa már azt írta, hogy a bevándorlók vállalkozásainak versenyképességét, a hazatérés szándéka mellett, egyrészt a korábbi szegénységükből fakadó takarékoságuk is növeli, másrészt az is, hogy az eltartottak kevesebbe kerülnek a bevándorlóknak, mint a többségi lakosságnak, ha úgy gondoskodnak róluk, hogy a származási országban hagyják őket (Turner – Bonacich 2012: 81). Ez a módosított magyarázat a magyarországi zsidók esetére nem tűnik alkalmazhatónak.

[18] Bonacich 1973: 589–593.

[19] Aldrich – Waldinger 1990: 125–126.

[20] Vö. Avineri 1994: 11–12.

[21] Zenner 1980: 17–19, Cherry 1990: 162–163, Sowell 2005: 106–107.

[22] Lásd erről a zsidók emberi tőke befektetései kapcsán Ayal – Chiswick 1983: 861–863.

[23] A zsidó iskolai sikerek és kudarcok nem érdemelvű magyarázatára lásd Bolgár 2017, Bolgár 2018.